

УДК 347.451.8:347.441

Громова Альона Олегівна,

помічник судді Одеського апеляційного господарського суду

ПІДСТАВИ ВИЗНАННЯ КРЕДИТНОГО ДОГОВОРУ НЕДІЙСНИМ (НІКЧЕМНИМ)

Постановка проблеми. На сьогодні пропозиція укласти кредитний договір, в певній мірі, перевищує попит. Кризова ситуація в економічному секторі нашої держави негативно вплинула на кредитні відносини. Укладаючи кредитний договір особи, як правило, не підозрюють про можливість виникнення різноманітних проблем, так як позичальник має перед собою чітку мету «терміново отримати кошти», кредитор дає в свою чергу надаючи кредит, по-перше, не завжди спроможний прорахувати можливі для нього наслідки, по-друге, укладаючи кредитний договір не дотримується вимог законодавства, що в подальшому пов'язано з питанням визнання кредитного договору недійсним, а саме нікчемним. Разом з тим сучасні підходи розуміння суті, відносин, що виникають з приводу визнання кредитного договору недійсним, що знайшли відображення в судовій практиці, відрізняються суперечливістю, неоднозначністю.

Недійсність правочину – один з найважливіших інститутів цивільного права, даний інститут характеризується новими підходами та правовими конструкціями. До однієї з найцікавіших новел слід віднести поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорюванні правочини. Критерієм такого поділу служить порядок визначення їх недійсності: апіорі або в судовому порядку. [1, с. 114-120.]

Стан дослідження теми. З цієї проблематики ґрунтовними дослідженнями відзначаються стосовно підстав виникнення кредитних відносин, зокрема щодо такого різновиду кредитного договору, як договір банківського кредиту (Ю. Чалий), статусу кредитних спілок, як учасників ринку кредитних капіталів (О. Орлюк), правового регулювання кредитних відносин (Л. Рябко). Аналізу процесу кредитування присвячені також праці економічного спрямування (Б. Івасів, М. Клапків, В. Лагутін, Л. Рябініна, А. Чухно), крім того вважаємо за необхідне звернути увагу на дослідження присвячені недійсним правочинам, а саме: І. Спасибо-Фатєєва,

І. Жилінкова, Н.С. Хатнюк, В.О. Кучер, І. Діба, Н.В. Рабинович, І.М. Ткаченко, К. Гусаров, Є.О. Харитонов, В. Янишин, М.І. Брагінський, В.В. Вірянський, С.І. Шимон, О.П. Кучерявий, О.В. Дзера, І.В. Давидова.

Однак, в своїх працях зазначені автори абсолютно не торкаються питання недійсності (нікчемності) кредитного договору.

Зважаючи на це, **метою** даного дослідження є виявлення та усунення прогалин у цивільному законодавстві стосовно підстав визнання кредитного договору недійсним (нікчемним).

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- визначення підстав визнання кредитного договору недійсним (нікчемним);
- характеристика окремих підстав.

Виклад основного матеріалу. Виокремлення недійсних правочинів в особливу категорію відбувається на зовсім іншій (ніж на спрямованість волі) підставі класифікації. Мова йде про критерії збігу наслідків які настали з тими наслідками, на які була спрямована воля сторін при укладанні правочину. Саме тому ділити правочини на дійсні або недійсні можна лише базуючись на юридично значущих діях, в яких воля спрямована на досягнення правового результату [2, с. 43].

Нікчемність правочину вказує на відповідний правовий наслідок: відсутність юридичної сили у зв'язку із його недійсністю, що встановлена законом. Базуючись на юридичному змісті нікчемного правочину, його можна визначити, як дію суб'єктів цивільного права, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, або вчинену без наміру створення правових наслідків, яка у зв'язку з порушенням умов чинності правочину не породжує правових наслідків з моменту вчинення, незалежно від визнання судом такого правочину недійсними [3, с. 46-55].

Як правило, визначають такі ознаки нікчемно-го правочину:

1) нікчемний правочин є недейсним тільки у випадках, передбачених законом. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України правочин є нікчемним, якщо його недейсність встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недейсним судом не вимагається, тому сторони не вправі вимагати одна від одної його виконання;

2) правочин є нікчемним з моменту його вчинення незалежно від пред'явлення позову про визнання його недейсним і бажання сторін. Бажання сторін про визнання його дійсним до уваги не беруться, так як такий правочин суперечить нормам закону. Суд допускає визнання такого правочину дійсним лише у випадках, визначених законом. Наприклад, при недодержанні нотаріальної форми договору за умови його повного або часткового виконання, якщо одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним (ч. 2 ст. 220 ЦК України). Наявність можливості визнання дійсним вчиненого правочину не зобов'язує суд виносити таке рішення, оскільки правочин може порушувати інші умови дійсності правочинів або навіть бути неукладеним у зв'язку із недосягненням згоди за всіма істотними умовами;

3) нікчемний правочин не породжує правові наслідки, які притаманні правочинам даного виду. Сторони не досягнуть бажаного результату внаслідок вчинення нікчемного правочину. Наприклад, неієздатність однієї зі сторін за договором купівлі-продажу породжує його нікчемність, через що такий договір не породжує прав та обов'язків, які виникають із договору купівлі-продажу;

4) нікчемний правочин породжує лише наслідки, які пов'язані з його недейсністю. Такими наслідками будуть поновлення сторін у початковому становищі (двостороння реституція) та відшкодування збитків або моральної шкоди, завданих другій стороні або третій особі внаслідок його вчинення. ЦК України відмовився від таких наслідків, як одностороння реституція (поновлення однієї зі сторін правочину в початковому становищі і звернення майна іншої сторони в дохід держави) та недопущення реституції (звернення в дохід держави майна двох сторін), які застосовувались у ЦК УРСР 1963 р. за окремі види недейсних правочинів [4, с. 183].

Однією з головних особливостей нікчемного правочину є відсутність необхідності визнання такого правочину недейсним в судовому порядку. Таким чином, надається можливість відмовитися від виконання зобов'язань без рішення суду, що схоже на інститут неукладеного правочину.

Якщо раніше для вживання наслідків недейсності було необхідно визнати правочин недейсним в судовому порядку, то тепер слід лише пред'явити в суді вимоги про примусове вживання наслідків нікчемного правочину. Причому, згідно з ч. 5 ст. 216 ЦК, така вимога може бути пред'явлена будь-якою зацікавленою особою. Суд також може застосувати наслідки недейсності нікчемного правочину за власною ініціативою.

Згідно зі ст. 236 ЦК, моментом недейсності нікчемного правочину є момент його вчинення. Але якщо недейсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється.

Згідно ч. 2 ст. 215 ЦК України, недейсним є правочин, якщо його недейсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недейсним судом не вимагається.

В.П. Шахматов вважав, що для оголошення нікчемних правочинів недейсними потрібне судове рішення, але оскільки недейсність їх заздалегідь вирішена законом, то це має практичне значення лише для визначення наслідків недейсності [5, с. 148].

Відповідно до п. 4 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недейсними» від 06.11.2009 р. № 9, нікчемний правочин є недейсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом.

У відповідності до ч. 1 ст. 216 ЦК України, недейсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недейсністю [6].

Нікчемний правочин не є юридичним фактом цивільного права, він не породжує будь-яких прав та обов'язків. Тому визнання його недейсним судом не вимагається. Нікчемними можуть бути як правочин у цілому, так і окремі його частини. Разом з тим учасник нікчемного правочину може вимагати від інших його учасників виконання обов'язків, що впливають з такого правочину, тобто він може в такий спосіб заперечувати або не визнавати права інших учасників правочину чи відсутність обов'язків у цього учасника правочину. У таких випадках виникає потреба у зверненні до суду з позовом про визнання правочину (нікчемного) недейсним. Такий позов буде спрямований на захист не порушеного, а тільки оспорюваного права. Тому він може бути заявлений без обмеження строком позовної давності. Але позов про повернення майна, одержаного на підставі нікчемного правочину, може бути пред'явлений у межах установленого строку позовної давності (ч. 4 ст. 288 ЦК), який

належить відлічувати від дати передання майна, в тому числі прав [7, с. 891].

Згідно пункту 7 Постанови Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав, визначених законом, та із застосуванням наслідків недійсності, передбачених законом.

У разі якщо під час розгляду спору про визнання правочину недійсним як оспорюваного та застосування наслідків його недійсності буде встановлено наявність підстав, передбачених законодавством, вважати такий правочин нікчемним, суд, вказуючи про нікчемність такого правочину, одночасно застосовує наслідки недійсності нікчемного правочину [8].

Загальне визначення та критерії недійсності договорів містять ЦК України (ч. 1-3, 5, 6 ст. 203 і ст. 215) [9] та Господарський кодекс України (ч. 1 ст. 207) [10].

Такими критеріями є: невідповідність договору загальним вимогам законодавства та моральним засадам суспільства (постанова Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання угод недійсними» від 06.11.2009 р.) [11], порушення публічного порядку (лист Держкомпідприємництва від 19.03.2010 р. № 3446 [12] і лист Міністерства юстиції України від 29.03.2010 р. № 409-0-1-10-19) [13], відсутність цивільної дієздатності (ЦК України) або господарської компетенції (ГК України), відсутність свободи волевиявлення контрагентів та невідповідність волевиявлення їх внутрішній волі (обман, насилля тощо), а також відсутність реального настання правових наслідків (ст. 234 ЦК України).

Судова практика та різноманітні роз'яснення державних органів обирають консервативний шлях і стають на бік сторони, яка не зацікавлена у визнанні кредитного договору недійсним. Натомість є чимало резонансних справ, у яких в основу рішень судових інстанцій були покладені розлогі трактування принципів і засад цивільного та господарського права.

Таким чином, своєрідним стандартним набором для визнання кредитних договорів недійсними є:

- невідповідність принципам цивільного та господарського права (справедливості, розумності, добросовісності);
- вираження зобов'язання не в національній грошовій одиниці – гривні (що є спірним);
- відсутність індивідуальної ліцензії на використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або як застави, якщо терміни

і суми кредитів перевищують встановлені законодавством межі (терміни та суми законодавчо невизначені);

- відсутність істотних умов, наприклад відповідальності сторін (ст. 345 ГК України);
- відсутність господарської компетенції (цивільної дієздатності підписантів);
- форма договору [14].

Відповідно до вимог ст. 1055 ЦК України, кредитний договір укладається у письмовій формі. Кредитний договір, укладений з недодержанням письмової форми, є нікчемним.

Проаналізуємо одну з найпоширеніших підстав нікчемності правочину – дефект форми (тобто недотримання вимог ч. 4 ст. 203 ЦК про вчинення певного виду правочину у формі, встановленій законом).

Дефект форми може мати місце в двох випадках:

- недотримання простої письмової форми, що вимагається законом;
- недотримання вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину.

Для першого випадку дефект простої письмової форми, згідно з ч. 1 ст. 218 ЦК, не матиме наслідків недійсності правочину, якщо такі наслідки прямо не встановлені законом. Сьогодні законом прямо передбачена нікчемність при недотриманні письмової форми тільки для семи договорів, серед яких визначений кредитний договір (ч. 2 ст. 1055 ЦК).

Проте, згідно з ч. 2 ст. 218 ЦК, якщо такі правочини укладені усно і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила його здійснення, зокрема шляхом прийняття виконання, то у разі спору даний правочин може бути визнаний судом дійсним.

У другому випадку, відповідно до ч. 1 ст. 219 і ст. 220 ЦК, при недотриманні вимоги закону про обов'язкове нотаріальне посвідчення правочин визнається нікчемним без прямої вказівки закону на такі наслідки для кожного виду правочину.

Нікчемні правочини з дефектом форми в основному визнаються недійсними в цілому. Проте в змішаних договорах, якщо частина договору, що не має дефекту форми, може бути вчинена без включення до неї нікчемної частини, така частина на підставі ст. 217 ЦК залишається дійсною.

Сторони кредитного договору, що не оформили його письмово, позбавляються права посылатися на показання свідків для підтвердження договору. Відповідно до ст. 1055 ЦК України недотримання письмової форми кредитного договору тягне його недійсність як нікчемного правочину.

Відповідно до Постанови Пленуму, кредитний договір обов'язково має укладатись у письмовій формі (стаття 1055 ЦК); недодержання письмової форми тягне його нікчемність та не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його нікчемністю. При вирішенні справ про визнання кредитного договору недійсним суди повинні враховувати роз'яснення, наведені у постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Суди повинні розмежовувати кредитний договір, який є недійсним у силу закону (нікчемний) або може бути визнаний таким у судовому порядку (оспорюваний) з підстав, встановлених частиною першою статті 215 ЦК, та кредитний договір, який є неукладеним (не відбувся), що не може бути визнаний недійсним, зокрема, у випадку, коли сторони в належній формі не досягли згоди щодо хоча б з однієї його істотної умови або зміст яких неможливо встановити виходячи з норм чинного законодавства (статті 536, 638, 1056-1 ЦК) [15].

В науковій літературі обґрунтовується доцільність запровадження нотаріального посвідчення кредитних відносин між банками та громадянами, оскільки нотаріус в такому разі роз'яснював би громадянам кожен пункт кредитного договору. На нашу думку, функцію роз'яснення прав та обов'язків сторін може виконати і юрист банку чи будь-який інший юрист, до того ж банки розробляють типові умови надання кредитних послуг для різних видів позичальників, а встановлення нотаріального посвідчення письмової форми кредитного договору призведе лише до додаткових витрат позичальника.

Висновок. Отже вважаємо, що визначені цивільним законодавством підстави недійсності (нікчемності) правочину застосовуються у разі необхідності визнання недійсним (нікчемним) кредитного договору, судова практика у справах про визнання кредитних договорів недійсними залежить від підстав визнання такого договору недійсним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусак М. Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання за Цивільним кодексом України / М. Гусак, В. Данішевська, Ю. Попов // Право України. – 2009. – № 6. – С. 114-120.
2. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. – М. : Бератор-Пресс, 2003. – 576 с. – С. 43.
3. Кучер В.О. Поняття правочину, його ознаки та види; умови дійсності правочину; форма правочину; правові наслідки порушення форми правочину; нікчемні правочини; оспорювані правочини; правові наслідки визнання правочину недійсним // Цивільне право України : навч. посіб. / за заг. ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К. : Істина, 2004. – С. 46-55.
4. Бірюков І.А., Заїка Ю.О. Цивільне право України. Загальна частина : навч. посібник / І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка. – К. : КНТ, 2006. – С. 183.
5. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. – Томск, 1967. – С. 148.
6. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму від 06.11.2009 № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>
7. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. Т. 1. / В.Г. Ротань, А.Г. Ярема, В.В. Кривенко, В.Я. Карабань, О.С. Сонін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків : Видавничий будинок «ФАКТОР», 2010. – С. 891.
8. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму від 06.11.2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-І // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
10. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-ІV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № № 18, 19-20, 21-22. – Ст. 144.
11. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму від 06.11.2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>
12. О признании сделок недействительными : письмо Государственного комитета Украины по вопросам регуляторной политики и предпринимательства от 19.03.2010 р. № 3446 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DP2831.html
13. Щодо нікчемності угод : лист Міністерства юстиції України від 29.03.2010 р. № 409-0-1-10-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v409-323-10
14. Узагальнення судової практики розгляду цивільних справ, які виникають з кредитних правовідносин (2009–2010 роки) від 7 жовтня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/uzagalnennja-sudovoyi-praktiki-rozglyaducivilnih-sprav-jaki-doc38673.html>
15. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин : Постанова Вищого спеціалізованого суду України від 30.03.2012 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-12>

